

УДК 378.4

DOI:10.34142/nc.2024.4.64

Філософія як життя та пошук мудрості: пролегомени до сквородознавства ХНПУ імені Г.С. Сковороди

*Світлана Золотухіна,
Наталія Левченко,
Наталія Радіонова*

*Ревнильник істини й духовного буття,
Він мудрий словом, розумом, життям,
Прихильник простоти й найвищої свободи,
Він щирий друг, йому убогість не біда,
Досяг верхів наук, пізнавши дух природи,
Достойний приклад всім серцям — Сковорода.*

М. Ковалинський

Культурне й освітнє завдання розбудови національної ідентичності українського народу є пріоритетним у філософії навчального плану ХНПУ імені Г. С. Сковороди та успішно реалізується колективом університету на всіх рівнях освітньо-наукової та виховної діяльності. Адже, на відміну від всіх інших професій, у майбутнього вчителя усі складові ціннісно-практичного комплексу (духовно-культурна, національна, громадянська, політична, морально-етична, професійна ідентичності) мають бути гармонійно збалансованими. Саме тому

від студента-педагога вимагається бути не тільки адресатом свого світоглядного виховання, а й його агентом, поєднувати філософський вишкіл з філософською автодидактикою.

Цьому в немалій мірі сприяють започатковані в стінах університету студії з дослідження творчої спадщини «українського Сократа», «Харківського Діогена», «селянського просвітника», «мандрівного філософа» та «містика» — Григорія Сковороди, подумки не пройшовши життєвими і філософськими маршрутами якого, неможливо зрозуміти усі нюанси

формування національної ідентичності. Ця, наведена вище, епітафія над могилою Григорія Сковороди відомого українського діяча, популяризатора ідей Г. Сковороди та його вірного учня і друга Михайла Ковалинського, є розлогим епіграфом і вступом до сквородіани.

Творча спадщина Г. Сковороди завжди була в епіцентрі уваги українських та світових дослідників — Д. Багалій, В. Ерн, М. Ковалинський, М. Сумцов, О. Хаждеу, які відкрили світові непересічну постать, вічного мандрівника у пошуках мудрості, для якого «віра була філософією, а філософія — вірою» [7, с. 14]. Філософський спосіб життя Г. Сковороди тематично віддзеркалюється в його філософсько-освітніх, літературно-антропологічних та педагогічно-просвітницьких настановах. Серед найвідоміших сучасних дослідників творчості Г. Сковороди — Ю. Барабаша, І. Драча, С. Кримського, Н. Левченко, В. Нічик, М. Поповича та ін., варто назвати професора ХНПУ імені Г.С. Сковороди — Л. Ушкалова. Інтерес дослідників до життєтворчості Г. Сковороди в ХХІ столітті виявляє себе в етико-аксіологічних запитах до сквородинівської традиції, як багатоманітного джерела живлення політичного, соціального та педагогічного розуму [1].

Дослідження сквородинівської традиції є одним із провідних напрямків науково-педагогічної діяльності педагогічного університету. З метою активізації вивчення філософської, педагогічної та літературної спадщини Г. Сковороди при ХНПУ імені Г.С. Сковороди був створений «Інститут Григорія Сковороди» (2015 р.), основним завданням якого є координація розвідок з актуальних питань університетської сквородіани.

Тож, пропонуємо розглянути декілька проблемних ліній дослідження творчої спадщини Г. Сковороди, започатковані філософською, літературною та педагогічною лабораторіями Інституту Григорія Сковороди, які безумовно, не вичерпують усієї сукупності й сили поетики слова великого Сковороди.

Сковородинівська інтелектуальна традиція в уявних та дійсних філософсько-освітніх комунікаціях

Інститутом Григорія Сковороди була започаткована щорічна Всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-практична конференція під загальною назвою «Під знаком Григорія Сковороди: зоряний час української культури». Тематична спрямованість конференції охоплює обговорення нагальних суспільнозначимих проблематик, а резолюції та висновки сформульовані за результатами проведення науково-практичних конференцій «Під знаком Сковороди...» розгортають нові дослідницькі перспективи: Г. Сковорода і виклики сьогодення (3–4 грудня 2015 р.); Демократія. Альтруїзм. Освіта (1–3 грудня 2016 р.); Освіта у констеляціях постсучасності (5–6 грудня 2017 р.); Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій (6–7 грудня 2018 р.); Полілог культур: Сковорода. Гоголь. Гете (6–7 грудня 2019 р.); Цілюще слово Григорія Сковороди (14 грудня 2020 р.); Морально-етичні імперативи сквородинівської традиції (3–4 грудня 2021 р.); Філософія Григорія Сковороди і європейська перспектива України (2 грудня 2022 р.); Незламність у битвах зі злом: заповіт Сковороди українцям і людству (4 грудня 2023 р.).

У грудні цього року планується проведення вже десятої науково-практичної конференції з тематичною підрубрикою — Філософія Григорія Сковороди: педагогіка і політика самопізнання. Метою проведення цих конференцій є нове прочитання та осмислення філософських настанов Г. Сковороди, популяризація й залучення наукової спільноти, студентства та громадськості до уявних діалогів з Г. Сковородою. На додачу розкрити багатогранність образу філософа, зрозуміти його філософський спосіб життя, відійти від стереотипів у сприйнятті його «дослідницького архіву», розпочати уявну «дружню бесіду» про гідне буття з філософом, митцем та педагогом в одній

особі, відчутти близькість духу великого мудреця. Навчитись цінити й пишатися тим, що саме Україна є домівкою одного з найвпливовіших філософів Східної Європи, який через три сотні літ залишається нашим сучасником. Він живий у наших думках і серцях, душа його вільна, його мудрість проступає крізь віки, а його слово мов тихій дзвін кличе туди де істина й воля, застерігаючи: «як ліки не завжди приємні, так і істина буває сувора», але «добрий розум робить легким будь-який спосіб життя», а «духовна зброя дужча за тілесну» [4 с. 38–42]. Григорій Сковорода бережно ставився до своїх творів, переживав, щоб вони не потрапили у погані руки, навіть не хотів друкувати за життя (офіційно вважається 1798 р. початком видання творів Г. Сковороди).

Щі афоризми, старанно зібрані нащадками, декларують творче й життєве кредо Г. Сковороди — життя як пошук мудрості. Шлях мандрівного просвітника, який він обрав та визначив назавжди ще в молодості і якому ніколи не зраджував, дає уявлення про реальне та уявне багатосвіття українського мудреця, але також і про тих, хто натхненно і старанно прагне «спіймати», справді невлучимого Г. Сковороду.

Загальновідомі слова філософа — «Світ ловив мене, та не спіймав», спокушають дослідників на вічну гонитву омріяну нездійсненим бажанням, стати тим обраним, якому відкриється «світ Сковороди» [10]. Дешифрувати, ов'яну міфами життєтворчість: розтлумачити мову тексту та зрозуміти справжню суть ідей, реконструювати «туманну біографію», «проблемного» у всіх сенсах Г. Сковороди — справа непроста. Певні спроби почути серцем його наспів «Херувимської пісні» були здійснені авторським колективом трьох монографій, присвячених особливостям розвитку української філософської думки, майстерно репрезентованої Г. Сковородою.

Стилізований фонтан творчо-особистісної реалізації заповітної мрії — пройтися маршрутами філософа, представ-

лено в колективній монографії «Філософія Григорія Сковороди і ми — українці» [5].

Уявлення про особливості структуривання культурного, освітнього та соціального простору Слобожанщини ХІХ століття, де закладається сквородинівська традиція філософування, представлені в колективній монографії «Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоків сквородинівської інтелектуальної традиції» [7]. Основною ціллю цієї публікації був аналіз тих можливостей, які відкривають розуміння ключових чинників, які визначили вектори та динаміку соціокультурного життя тогочасної Слобожанщини, в орієнтирах заданих Г. Сковородою. Хоча він на думку авторів: «не належить до тих філософів, думки яких наповнені «духом часу». Він — до всякого століття, бо ніколи не втрачає з поля зору перспективу вічності, унаочненої у тріаді «Бог — світ — людина» [7, с. 4]. Саме сквородинівська традиція в ті часи, коли філософія потрапляє під пильне око так званої «великої імперської культури» царської росії, стає єдиним способом трансляції національних смислів, як це було на Слобожанщині в ХІХ столітті [9, с. 4].

Збережені смисли сквородинівської традиції яскраво відтворив український мислитель, життєтворчість якого є не менш утаємниченою, — Микола Гоголь. Спроба прочитання творчості останнього у просторі уявного діалогу сквородинівської традиції, була зроблена у монографії «Просвітницька мобільність і романтичне прискорення: Г. Сковорода та М. Гоголь (філософсько-освітні та культурно-антропологічні розвідки)» [6]. Авторки намагалися відтворити світоглядні пошуки обох філософів в нових контекстах можливого і неможливого, акцентуючи увагу на колізіях самопізнання та відчуження, ґрунтуючись на емпіричному матеріалі філософсько-освітніх розвідок М. Гоголя та Г. Сковороди.

Безперечно, творча спадщина Г. Сковороди у широкому сенсі є своєрідним брендом «філософії серця» в скворо-

діані, але таке розуміння дещо звужує горизонти філософських і освітніх розвідок. Адже, у сучасних складноструктурованих контекстах сквородинівська освітня традиція це і ресурс виховання в душі миру, і щеплення від спокус тоталітаризму, і дороговказ у демократичне майбутнє України, і невичерпний простір для наступних знавців і прихильників сквородознавства.

На межі видимого і невидимого: літературознавчий дискурс сковородіани

На сьогодні існують тисячі наукових розвідок, в яких подано аналіз різноманітних аспектів творчості Григорія Сковороди — останньої інтелектуальної перлини українського бароко. Значний внесок у сприяння глибшого розуміння своєрідного портрета українського філософа та письменника як знакової фігури української нації зробила Харківська філологічна школа, яка формувалася протягом двох століть і продовжує свою плідну роботу нині.

Однак найвагоміше наукове слово в питаннях систематизації поглядів барокового митця, тлумачення ідей, образів, сюжетів його творів сказав засновник сквородинознавчої харківської наукової школи Леонід Ушкалов. Специфіка наукового аналізу української літератури професором Леонідом Ушкаловим полягала у вивченні української літератури як єдиного живого організму та строкатого інтертекстуального явища, в межах якого мистецькі коди одних епох пан професор, уважно вчитуючись в текст, дешифрував знанням естетики й поезики інших. Леонід Ушкалов є автором численних історико-літературних та історико-філософських праць, присвячених життю і творчості Сковороди, які були надруковані українською, англійською, німецькою, польською мовами [2]. Одним із магістральних напрямків академічної сквородіани науковець вважає з'ясування питомих джерел сквородинської поезії, філософії та богослов'я. Серед

тем, які потребують наукового вирішення літературознавець називає з'ясування теологічних поглядів Сковороди, сквородинську христологію, еклезіологію, біблійну герменевтику. Попри існуючі вже лінгвістичні розвідки Петра Бузука, Веслава Вітовського, Федота Жилка, Михайла Жовтобрюха, Миколи Наконечного, Олекси Синявського, Василя Чапленка, Юрія Шевельова пильної уваги, на думку Л. Ушкалова, потребує велике коло питань, пов'язане з мовою Сковороди.

Вагомим є питання, за Л. Ушкаловим, впливу Сковороди на подальшу українську культуру та філософію, а також проблема його зв'язку з центральною — західноєвропейською літературною і філософською традиціями XVII — XVIII століть. Очікує свого вирішення і предметне вивчення сквородинських універсалій, таких як натура, сродність, тип, архетип, антитип тощо.

Бібліографічний довідник «Два століття сквородіани» зафіксував найповажніші видання творів Сковороди та численні праці про українського філософа в світовому літературознавстві упродовж XIX — XX ст. Книга структурована покажчиком авторів та предметним покажчиком, що набагато спрощує пошуки потрібного джерела. Укладач використав «літописну» манеру укладання бібліографічного довідника, чим обумовив прозорість її композиції та зручність у користуванні. Хронологічний принцип шиккування студій у довіднику якнайкраще ілюструє амплітуду коливань розвитку української сквородіани. Є очевидним справжній «сковородинський бум» на початку XX ст., під добу «українського Ренесансу» та у кінці XX — на початку XXI ст., в часи незалежності України. Спостерігається також помітний спад у розвитку українського сквородознавства в 1930 — 1950 рр., коли українська інтелектуальна еліта зазнала жорстокого нищення з боку більшовицького терору.

Загалом, вихід бібліографічного довідника сприяв поживленню та поглибленню сквородинознавчих студій.

Перспективи розвитку української сквородіани Л. Ушкалов окреслив у посібнику «Григорій Сковорода: семінарії». Автор подав бібліографічну інформацію щодо найрізноманітніших питань, пов'язаних із життям та творчістю Григорія Сковороди.

Вершиною харківської сквородіани стала робота професора Леоніда Ушкалова над підготовкою повного академічного видання творів Сковороди, в якій взяли участь декілька установ, зокрема Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди в Сковородинівці та Університет Альберти (Канада).

Книгу Леоніда Ушкалова «Сковорода, Шевченко, фемінізм...: статті 2010–2013 років» (2014) структурували півтора десятки написаних упродовж 2010–2013 років статей, у яких розглядається низка історико-літературних, філософських, богословських та культурологічних питань, пов'язаних передовсім із творчістю Григорія Сковороди (1722–1794) й Тараса Шевченка (1814–1861). Крім того, автор аналізує проблематику українського фемінізму XIX століття, розглядає окремі явища української літератури часів реформації, бароко й 1920-х років.

У книзі «Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди» (2017) Леонід Ушкалов подає біографію українського письменника, філософа, богослова Григорія Сковороди. Утім, це дослідження стало не лише життєписом видатної людини на основі багатого джерельного матеріалу, а ще й відтворенням яскравого образу України XVIII століття. Життя Сковороди змальовано в одинадцяти розділах книги й обрамлено двома окремими сюжетами — *Prelude* та *Finale*, що покликані надати біографії Сковороди якомога більшої глибини, а також показати його першорядну роль в українській духовній традиції.

Завершує сквородіану Л. Ушкалова книга «Сковорода від А до Я», яка, на жаль, не встигла вийти за життя видатного літературознавця і була надрукована «Видавництвом Старого Лева» уже в 2019 р. Завдяки старанням автора ця книга зробила приступними до сприйняття й розуміння складних алегоричних та символічних інтегралів творчості українського барокового митця не лише дорослими, а й дітьми. Вірцеві гасла творчості Г. Сковороди, розтлумачені Л. Ушкаловим мали на меті створити у дитячій та дорослій уяві одну-єдину цілісну картину життя, сповнену світла, радості, любові, віри й надії та відкритості до світу.

Проблематика й тривка фактологічна основа наукових розвідок Л. Ушкалова з опертям на якісну філологічну школу спонукає до діалогу та безконечного літературознавчого дискурсу. Сковородинознавчі традиції Л. Ушкалова і нині продовжують втілюватися в дослідженнях Сковородинської літературознавчої лабораторії. Професором Левченко Н. М. у 2022 р. було оприлюднено монографію, присвячену трьохсотлітньому ювілею філософа, «Біблійна герменевтика Григорія Сковороди» [8]. Літературознавчий дискурс сквородіани розгортається і в її численних наукових розвідках різного штибу й меншого формату.

За лаштунками педагогічної лабораторії: пізнай себе — і пізнаєш світ

Педагогічні погляди Г. С. Сковороди розкрито в притчах, діалогах, віршах, листах, зокрема «Вдячний Єродій», «Убогий жайворон», «Байки Харківські» і акумулюють напрями прогресивної педагогіки: демократизм, гуманізм, християнську мораль, любов до Батьківщини, народу.

Освітні виховні ідеї Сковороди заслуговують не тільки на глибоке вивчення, а й на їх втілення в життя і подальший розвиток у науковому просторі. Саме ці завдання ставила педагогічна лабораторія Інституту Григорія Сковороди,

використовуючи різні форми роботи. Так, у педагогічних лекційних курсах, що читаються бакалаврам, магістрам, аспірантам обов'язково звертається увага на розкриття його унікального підходу до побудови філософії, що має назву «Теорія трьох світів» і «Двох натур»; глибоко висвітлюються ідеї природовідповідності і «Пізнай самого себе».

Ефективною формою розвитку педагогічних ідей Г. С. Сковороди було і є проведення тематичних конференцій, вебінарів, круглих столів. Наприклад, було проведено круглий стіл «Г. С. Сковорода очима викладача закладу вищої педагогічної освіти». Модератор заходу — професор Олена Друганова.

У ході зустрічі було обговорено історію вивчення викладачами закладів вищої освіти України творчого доробку Г. Сковороди, проаналізовано праці, автори яких висвітлили життєвий шлях й творчу спадщину Г.С. Сковороди в різні історичні періоди: у дореволюційні часи; в радянський період; за часів незалежності України.

 собливу увагу було звернуто на педагогічні погляди, ідеї видатного українського просвітника. Презентовано досвід їх упровадження в процес професійної педагогічної підготовки майбутнього вчителя. Вкрай цікавими були виступи професорів А. Боярської-Хоменко, О. Друганової, Т. Собченко та інших, які поділилися цінними напрацюваннями щодо імплементації філософії Г. Сковороди в практику підготовки сучасного вчителя й молоді в цілому. Так, Т. Собченко було ініційовано для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти творче завдання «Діджиталізація Г. С. Сковороди», яке полягало у створенні блогу або сторінки Г. С. Сковороди у соціальних мережах Facebook або Instagram. Слід відмітити, що майбутні педагоги проявили максимум фантазії та креативності і створили неймовірно цікаві проекти. Сучасний Григорій Савич в уяві студентів міг бути і коучем, і фотографом-ман-

дрівником, і порадиником, і мотиватором, і, навіть, трішки стилістом. У соціальній мережі Instagram було створено сторінки за такими нікнеймами, як от: @savych_today, @gregor.style, @skovoroda.life, @gregorius_skovoroda, @skovorodaaxl. Ці сторінки в мережі Instagram містять досить цікавий та різноманітний контент, Instagram-сторіс, публікації, які веде та наповнює віртуальний Г.С. Сковорода.

Розвитку педагогічних ідей Г. С. Сковороди сприяло і проведення конкурсів віршів, есе. Наведемо деякі з них.

Г. С. Сковороді

(студентка Золотухіна Наталія, факультет іноземної філології):

У вічній славі людській,
У пам'яті вічній і гречній
Хай славиться лірик простий
Глибоких, осмислених течій.

Він є український талант,
Осяяний розумом духом.
Допитливий муж, палкий музикант
Із чуйним серцевим слухом.

У вихорі сотні подій
На власній життєвій сцені
Він сам у подобі живій,
Ненависник фарисеїв.

І де б не спіткали думки,
В дорозі земній чи мрійливій,
Щораз карбував у рядки —
На спадщину творчої ниви.

Зросли ми з байками враз
І сила їх більшає знову.
Ми скажем спасибі за час,
Що автор колись віддав слову.

Проїшли, і ще пройдуть роки,
А він, невловимий геній,
Залишиться так на віки
На пам'ятній часу сцені!

Сковорода в моєму серці
(студентка Чувашова Ліліана,
факультет іноземної філології):

В житті у кожного із нас така людина,
Що змінює світогляд назавжди.
Так ось, земля мені відкрила
Чарівний світ Григорія Сковороди.
Нелегкою була його дорога
Та народився він в полтавському селі
Але людиною він був просто від Бога
Його поезія — то перли, що живуть віки.
Він сам обрав свій шлях, свою дорогу,
Все йшов туди, куди душа його веде.
І не зважаючи на сонечко чи зливу
Ніс знання розум! О святе земле!
Ти нам дала філософа, поета,
Він вчителем в шістнадцять уже був,
Це і була як сродна праця як для аскета
Покликання — про нього не забув.
Сковорода простим був, дуже скромним,
Він не дбав багатства і грошей,
І люд до нього був майже невтомним
Та не спіймав у пошуках нових ідей.

Любив тебе, та не впіймав цей світ
(студентка Киценко Аліна, факультет
іноземної філології):

Ведуть думки розмови Фудзіями,
А погляд твій цілує небокрай.
Філософе, прийде народ до тям,
А ти — пізнаєш, що говорить Рай.
Нехай для тебе є свої раї,
І цукор ти смакуєш хай у слові,
Та думи, погляди нескорені твої,
Немов алмаз оброблений любов'ю.
Вклонюсь філософе, дай Боже так усім
Пізнати в мудрості дельфіном білобоким.
Любив тебе, та не впіймав цей світ —
Ти, як завжди, у царстві одинокий
Блукаєш в лабіринтах і світах,
Будуєш виміри, ідеш на зустріч сонцю,
«De libertete» тліє на вустах ...
De libertete, — із твого віконця...

Посилювали інтерес запропонований перелік проблем до вивчення і дослідження спадщини педагога, також заочні подорожі, пов'язані з його життєвим і творчим шляхом, згідно зупинок-станцій: «Г. Сковорода — педагог», «Г. Сковорода — мандрівник», «Г. Сковорода — філософ», «Педагогічний потенціал літературної спадщини Г. Сковороди». Кожна станція мала на меті розвинути, поглибити педагогічні ідеї Григорія Савича. Так, на станції «Г. Сковорода — мандрівник» розкривався образ педагога-мандрівника за покликанням душі. Студентка українського мовно-літературного факультету К. Білик дослідила природу щастя за Сковородою, розширила межі розуміння життя як екзистенційну мандрівку «Бути щасливим — це значить, говорив Сковорода, пізнати себе чи свою природу, взятися за свою долю і робити своє діло».

Отже, педагогічні погляди Сковороди заслуговують на творче опрацювання і подальший розвиток. Його погляди, палке слово про вчителя, його місію в суспільстві, вимоги до володіння словом, голосом, педагогічною майстерністю завжди будуть актуальними.

В складноструктурованих лабіринтах університетської освіти сковородинівська традиція задає імпульси пошуку істини, стимулюючи до самооновлення педагогічного мислення. Евристичний потенціал історичної антропології, майстерно відтвореної Сковородою в літературних образах на межі видимого і невидимого, наявного й бажаного буття між високими пориваннями та лагідним спогляданням світу систематично та послідовно використовується в освітніх і виховних практиках.

Університетські сковородознавчі студії — це не тільки актуалізація історичного минулого України в контекстах завдань громадянського, національно-патріотичного виховання та формування ідентичності майбутнього вчителя, але й шлях оптимізації вищої освіти в напрямку її гуманізації.

Література

1. *Бойчук Ю., Левченко Н.* Григорій Сковорода — ключова постать в українській духовній традиції від давнини до сучасності // *Наук. записки ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Літературознавство.* 2024. Вип. 1 (103). С. 157–163.
2. *Вінець моїх свічад, що знають геть усе...* : літературознавчий світ Леоніда Ушкалова : [біобібліогр. довід.] / М-во освіти й науки України. Харків. нац. пед. ун-т; [упоряд., наук. ред., передм. Н. Левченко]. Харків : Майдан, 2020. 91 с.
3. *Гімни і трени. Українська геральдична та пропам'ятна поезія ХУІ–ХУІІІ ст.* / упоряд., вст. ст., прим., пер. В. Шевчука. Київ : ТОВ «Вид-во Кліо», 2024. 560 с.
4. *Григорій Сковорода : філософія життя і творчості «українського Сократа»* : біобібліогр. покажч. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, *Наук. б-ка* ; [уклад. Т. І. Неудачина ; бібліогр. ред. О. І. Романовська ; відп. ред. О. Г. Коробкіна]. Вид. 2-ге, випр. та доп. Харків : ХНПУ, 2022. 454 с.
5. *Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи* : кол. моногр. ; за заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків : КП «Міська друкарня», 2023.
6. *Култаєва М., Радіонова Н.* Прогресивна мобільність і романтичне прискорення: Г. Сковорода та М. Гоголь (філософсько-освітні та культурно-антропологічні розвідки) : моногр. ; за наук. ред. Н. Радіонової. Київ : Людмила, 2023. 226 с.
7. *Култаєва М. Д.* Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоків сквородинівської інтелектуальної традиції : моногр. / М. Д. Култаєва, І. Ф. Прокопенко, Н. В. Радіонова ; за наук. ред. М. Д. Култаєвої ; Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків : ФОРМ, 2017. 244 с.
8. *Левченко Н.* Біблійна герменевтика Григорія Сковороди : моногр. Харків : Майдан, 2022. 202 с.
9. *Панченко Л., Радіонова Н.* Вербальна і невербальна комунікація як спосіб трансляції національних смислів у соціокультурних синтезах (на матеріалі Слобожанщини ХІХ ст.) // *Освітній дискурс.* № 50 (7-9). С. 7–13.
10. *Ушкалов Л. В.* Філософія свободи Григорія Сковороди. Харків : Фоліо, 2024. 238 с.

16.10.2024

Відомості про авторів:

Золотухіна Світлана Трохимівна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової та професійної освіти; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: svitlana.zolotuhina@hnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3535-5974>

Левченко Наталія Микитівна — доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, професор кафедри української літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: NatLevchenko@hnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7535-6330>

Радіонова Наталія Василівна — доктор філософських наук, професор, в. о. завідувачки кафедри філософії; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: radionova_natali@i.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7624-5539>